

I. Az első kutatási tervben azt a célt tűztem magam elé, hogy a Kazán bevétele előtt (1552) orosz szolgálatba állott tatár eredetű orosz nemesi családok körét és történetét feltárjam. Munkámhoz kisméretben kiadott, nagyrészt pedig kiadatlan orosz genealógiai forrásokkal dolgozom. A forrásként felhasználható orosz anyag feltárása jelentős munka volt, könyvem első fejezetében ezeknek a forrásoknak a leírását adom és forrásértéküket elemzem. Szólok az ún. genealógiai könyvekről (*rodoszlovnije knyigi*), erről a sajátos forráscsoportról, s megállapítom, hogy a moszkvai szolgáló réteg felemelkedése és a szolgálati elv térhódítása, mely az 1450-1550 közötti száz évben erősödött meg, teremtette meg a genealógiák iránti érdeklődést. Az 1540-es években indul a hivatalos genealógiai könyv a *Goszudarev rodoszlovec* összeállítása, melynek célja az volt, hogy az uralkodót segítse a rangelsőség (*mesztnyicsesztvo*) ügyeiben való döntésben. A katonai és civil tisztségviselők kinevezéseinél ugyanis az uralkodónak figyelembe kellett vennie a kinevezett genealógiáját és a besorolási kormányzó (*Razrjadnij prikaz*) családjára vonatkozó adatait. A genealógiák tehát a 16. századi Moszkóviában fontos existenciális kérdések eldöntéséhez nélkülözhetetlen gyakorlati eszközökké váltak. A *Goszudarev rodoszlovec* végső hivatalos változata 1555-ben készült el a *Razrjadnij prikaz*-ban, Ivan Elizarov *gyják* vezetésével. Szövegét a 16-17. századi genealógiai könyvek őrizték meg, és az ún. Bársony Könyv (*Barhatnaja knyiga*), melyet 1682-1686-ban állítottak össze uralkodói parancsra, s mely nem volt más mint a Gos. Rod. revideált változata. Ezt végül a 18. század végén adta ki N. Novikov. Ezt a forráscsoportot végül a magán genealógiai könyvek (*csasztnyüje rodoszlovnije*) ismertetése zárja. Ha csak ennyi genealógiai anyag maradt volna fenn, az igen sovány lenne. De fontos esemény volt a 17. század végén a *mesztnyicsesztvo* felszámolását elrendelő cári ukáz, mely egyben megparancsolta, hogy minden szolgáló család genealógiáját adja be a *Razrjad*-ba. Ekkor, 1682-88 között százával küldik be a nemesi családok családfáikat, s ez a jórészt kiadatlan anyag elsősorban a moszkvai RGADA-levéltárban található, az eredeti összeírások a RGADA, f. 210, op. 18 fontban. Ebben az anyagban 21 tatár eredetű családra vonatkozó összeírás maradt fenn, viszont a mára ebből a fontból elveszett és elpusztult anyag jelentős része mégis fennmaradt, főleg 18. századi és 19. sz. eleji iratanyagban (f. 286, op. 1-2: Gerol'dmejszterszkaja kontora; f. 388, op. 1: Kanceljarija Razrjadno-szenatszko arhiva; f. 394, op. 1: Kanceljarija Moszkovszkih gerol'dmejszterszkih gyel; Russzkij Goszudarsztvennij Istoriczeszkij Arhiv, Szentpétervár). Nagy segítséget jelentettek Antonov kutatásai, aki a 17. század végi *Razrjad*-ba beadott genealógiákból végül 629-et sikerült azonosítani. Ezek közül végül is 130 tatár eredetű család van, amelyek **89** ősrre vezetik vissza eredetüket. Erre a **130** tatár eredetű családra vonatkozó anyagot gyűjtöttem össze, elvégzem az orosz genealógiai források elemzését és kritikáját, és közlöm a korabeli genealógiai leírásokat, valamint összeállítottam a családfát a 16. század közepéig:

Agdavletovy, Aidarovy, Akchuriny, Akinfovy, Anichkovy, Apraksiny, Arsen'evy, Bakhmet'evy, Baranchevy, Baranovy, Barashevy, Baskakovy, Bazarovy, Begichevy, Bibeevy, Bibikovy, Birkinyy, Blokhiny, Boltiny, Bulatovy, Bulgakovy, Buzovlevy, Chegodaevy, Cheremisinovy, Chirikovy, Dashkovy, Davydovy, Derzhaviny, Devel'iarovy, Dolgovo-Saburovy, Dunilovy, Duvanovy, El'chiny, Elizarov, Enikeevy, Ermolovy, Fustovy, Gaiturovy, Gedianovy, Glinskie, Godunovy, Gotovtsevy, Iakimovy, Iakovtsevy, Iakutiny, Iazykovy, Isupovy, Iur'evy, Iushkovy, Izmailovy, Kamyniny, Karandeevy, Karaulovy, Kazanskie, Khanykovy, Khitrovy, Khodyrevy, Khomiakovy, Khotiaintsevy, Kolokol'tsovy, Koncheevy, Korob'iny, Kostrovy, Koznakovy, Kremenetskie, Kriukovy, Leont'evy, Likharevy, Liubavskie,

Mansurovy, Mansyrevy, Masalovy, Matiushkiny, Merliny, Meshcherskie, Miachkovy, Minchakovy, Molvianinovy, Narbekovy, Naryshkiny, Nazar'evy, Obez'ianinovy, Obiniakovy, Ogarevy, Ogarkovy, Orinkiny, Pavlovy, Peshkovy, Petrovo-Solovo, Pilemovy, Plemiannikovy, Podolskie, Polivanovy, Porovaty, Prokudiny, Radilovy, Rostopchiny, Rotaevy, Rtishchevy, Saburovy, Selivanovy, Seliverstovy, Shikhmatovy, Shishkiny, Somovy, Soniny, Soviny, Starkovy, Sverchkovy, Svishchovy, Sytyny, Talyziny, Tapytkovy, Tarbeevy, Teglevy, Tennishevy, Teviashevy, Timiriazey, Turgenevy 1., Turgenevy 2., Uvarovy, Vel'iaminovy-Zernovy, Verderevskie, Visloukhovy, Zagoskiny, Zagriazhskie, Zhdanovy, Zhemailovy, Zlobiny, Zubovy.

Munkám mintegy felét ennek az értékes, eddig jórészt publikálatlan orosz genealógiai forrásanyagának a közreadása és elemzése teszi ki. A genealógiai forrás közlését és az összeállított családfát minden esetben rövid proszopográfiai és archontológiai megjegyzések követik, melyek az 1550-es évekig követik nyomon egyéb forrásokból (évkönyvek, *razrjadnüje knyigi*, *szinogyiki*, stb.) az egyes családtagok életútját és hivatali tisztségeit.

Munkámban külön fejezetben vizsgálom meg a genealógiák bevezető részét, mely az ún. legendá-t tartalmazza, azaz a történetet, hogy a család őse honnan származik (orosz *vyezd* 'emigráció, kivonulás'). E részekkel kapcsolatban a 19. század nagy orosz történészei, különösen N. Lihacsev és Sz. Veszolovszkij igen szkeptikus véleményre helyezkedett, s valóban a 17. század családi származási legendái között sok hiteltelen fabrikáció van. De megpróbálom bizonyítani, hogy a tatár származások esetében a legtöbb *vyezd* esetben régi, hiteles hagyományra megy vissza a legenda.

A genealógia források tanulságán kívül külön tárgyalom a családnevek tanulságát. E téren is sok félreértés volt, még a legújabb orosz kutatásban is. Kétségtelen tény, hogy a 14-17. századi orosz forrásokban százával találunk tatár személyneveket. A kétségkívül tatár származású egyedeket most félretéve, nagyon sok esetben biztos, hogy orosz személy viselt tatár eredetű nevet. Láthatólag nincsen szoros összefüggés a név tatár eredete és a viselője származása között. Keresztény orosz személyek nem egyszer viseltek tatár ragadványneveket, melyekből később nem egy esetben családnev válhatott. Tipikus tatár neveket, mint *Ahmat*, *Aszlan*, *Bulat*, *Murat*, stb. nagy előszeretettel használták oroszok. Vagy pl. két jaroszlávli herceg, akik ikertestvérek voltak orosz nevük mellett megkülönböztető tatár nevet is viseltek, egyikük Szemen *Tjumeny*, a másik Mihail *Ahmet* volt. Szóval az orosz család eredete és a családnevük eredetét külön kell vizsgálni, mivel a tatár eredetű családnev önmagában semmit sem bizonyít a család tatár eredetére vonatkozóan. Pl. az *Akszakov* család (tatár név) nem tatár, hanem varég (skandináv) eredetű; a tatár nevű Tyevjasev család valóban tatár eredetű is volt, míg az orosz nevű Arszenyevék bizonyítottan tatár eredetűek voltak. A nyelvi és történeti evidencia teljes összekeverése jellemző az egyébként kiváló orosz turkológus N.A. Baszkakov e tekintetben teljesen elhibázott monográfiájára, melyben a tatár eredetű orosz családneveket tárgyalja. Számára egy tatár eredetű név elegendő, hogy a család tatár eredetét ezzel bizonyítsa. Ugyanez a téves koncepció, a név és a személy eredetének összekeverése áll A.H. Halikov kazanyi történész tatár eredetű családokról szóló monográfiájára is.

Külön vizsgálom, hogy a Kazány elfoglalása előtt orosz szolgálatba lépett tatárok által alapított mintegy 130 orosz család mit jelent statisztikailag a 14-16.

századi az orosz bojár- és nemesi elit egésze szempontjából. Figyelmeztetek, hogy a statisztikai értékelést igen óvatosan kell elvégeznünk a következő buktatók miatt: 1. Egy család vagy nemzetség neve semmilyen utalás nem tartalmaz a nemzetség tagjainak számát illetően. Több száz embert is takarhat egy népes nemzetség neve, akik évszázadokon át folyamatosan képviselték a családot, vagy akár csak egy tucat emberét. A statisztikai kimutatásban minden egyes családnév egy adat, és ez önmagában félrevezető lehet. Nyilvánvaló, hogy a 13. század végén orosz szolgálatba lépett Mescserszkij hercegek több mint 100 tagja, akik közül többen fontos akatonai és civil tisztségeket töltözttek be az orosz állam életében a 16. század közepéig, súlyban, jelentőségben nem mérhető pl. a Gaiturovok II. Vaszilij uralkodása alatt (1425-62) orosz szolgálatba lépett nemzetségével, akiknek mintegy 9, jelentősebb társadalmi szerepet sohasem játszó tagja ismert a 17. század közepéig. 2. A családok kihalhatnak apai ágon, így például az öt nogáj hercegi család közül három kihalt a 17. század végéig (Bajterekovü, Kutumovü, Sejgyakovü), s csak a Juszupovok és Uruszovok maradtak fenn egészen a 21. századig. A statisztika tehát egy család élettartamáról sem adhat közvetlenül tájékoztatást. 3. A statisztika nem ad tájékoztatást egy család megjelenésének idejéről sem. 4. Végül, több családnak lehet egy őse, mely tovább torzíthatja a statisztikák használhatóságát. Például *kilenc* jelentős rjazanyi birtokos család (Aprakszin, Vergyerevszkij, Krjukov, Siskin, Koncsejev, Rotajev, Duvanov, Bazarov és Porovatüj) egyaránt egy Szalahmir nevű tatár ősrre vezeti vissza eredetét. Mindezeket figyelembe véve, az a statisztikai tény, hogy az orosz nemesi családoknak körülbelül egyötöde volt tatár eredetű 1550 előtt, nem mond sokat az egyes családok helyzetéről az orosz társadalmon belül. Sokkal célravezetőbbnek látszik, ha minden esetben az egyes családok történetét különböző szempontok szerint elemezzük. Ezt kíséreltem meg a következőkben.

Vizsgálom az egyes tatár eredetű családok kronológiai eloszlását, mely érdekes módon jelzi az Arany Horda és az orosz fejedelemségek belső viszonyait és külső kapcsolatait. Egyes tatár előkelők átállása orosz fejedelmi szolgálatba bármikor történhetett, de mégis akkor lódult meg egy-egy tatár emigrációs hullám, mikor az Arany Hordában trónvillongások és belső anarchia uralkodott, az orosz fejedelmeknél pedig viszonylagos béke uralkodott. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy III. Iván moszkvai nagyfejedelem uralkodása (1462-1505) előtt még léteztek orosz részfejedelemségek, sőt az utolsó részfejedelemség, a rjazanyi végleg csak 1527-ben hódolt meg Moszkvának. Így természetes, hogy külön vizsgálom, hogy Moszkván kívül, hova történt tatár családok kivándorlás. Az 1300-as évek, elején, tehát viszonylag korán több Moszkván kívüli fejedelemségbe történt tatár bevándolás. A Mescsera területére települt be Bahmet, akinek utódai lettek a Mescserszkij hercegek, a Bibikov és Jakimov családok tatár őse pedig a tverji fejedelem szolgálatába, a Plemjannyikov és Molvjanyinov családok őse pedig a nyiznyij novgorodi fejedelem szolgálatába állt. Ezen kívül, érthető módon, elsősorban a tatárokkal közvetlenül érintkező rjazanyi fejedelemségbe történtek tatár bevándorlások, főleg Oleg Ivanovics (1362-89) és Fjodor Olgovics (1402-27) fejedelemsége alatt. Közöttük a későbbiekben jelentős családok voltak, mint a közös ősrre visszamenő Aprakszin, Vergyerevszkij és Hitrovo családok. Ezeknek a területeknek és fejedelemségeknek a Moszkvához kerülése után természetesen Moszkva a helyi elitet átvette és saját előkelői közé sorolta be. Érdekes története van a neves Glinszkij hercegi családnak (IV. Iván édesanyja Jelena Glinszkaja hercegnő volt), akik litván szolgálatból álltak át Moszkva szolgálatába a 15. században, s a genealógiák szerint a tatár hadvezérnek, a Kijat nembeli Mamajnak a leszármazottai. Természetesen az ő történetüket és beágyazódásukat az orosz elitbe alaposan megvizsgálom. A nagyobb számú tatár

bevándorlás Moszva Iván Kalita nagyfejedelemsége alatti (1328-1340) fellendülés alatt indul el, és a legnagyobb mértéket a kulikovó tatár vereséget (1380) követően nyolcvan évben éri el. Ezidőben a tatár államok gyengülnek, bomlanak, így érthető ez a tendencia: 1380 és 1462 között 29 tatár “ős” orosz szolgálatba lépéséről tudunk, akikből 47 család ágazott szét. Ezek történetét is a monográfiában nyomon próbálom követni.

Rendkívül fontos a beköltözött tatár családok további sorsának követésében annak vizsgálata, hogy milyen helyet foglaltak el az orosz társadalom felső rétegei között. A régi moszkvai Oroszországban csak egy örökölhető cím létezett, a *knyaz*, mely eredetileg szuverén uralkodó címe volt. Csak az lehetett *knyaz* (a továbbiakban egyszerűen hercegnek mondom), aki ilyen családból származott: így lényegében csak a Rurikidák és a 14. századtól az orosz szolgálatba állt litván Gedyminidák. 1505 előtt a tatár betelepülők közül csak két hercegi család volt, amely hercegi címét az orosz szolgálatban is megtartotta, a Mescerszkij és a Glinszkij nemzetség. Ezután viszont megindult a tatár hercegi családok átállása nagyobb számban, így pl. az Akcsurin, Csegodajev, Tyenyisev, Jenyikejev, stb. családoké. Érdekes, hogy utóbbiak esetében már nem volt feltétel a kereszténységre való áttérés és az orosz elitbe való szerves beolvadás. Egyre nagyobb számban történik a muszlim-tatár családok átállása, mely Kazány és Asztrhán orosz elfoglalásával (1552, 1556) hatalmas ütemet vesz. De ez már az orosz-tatár kapcsolatoknak egy következő, monográfiánk időbeli határán túl eső fejezete. Lényegében tehát az átállt tatár családok abszolút többsége az orosz nemesség cím nélküli többségébe került bele, ahol a legnagyobb téársadalmi rang a bojár és okolnyicsij cím megszerzése volt. A tatár háttérű családok között a 16. század közepéig mindössze öt tagjai jutottak el a társadalmi hierarchia eme legfelsőbb fokáig: a Szaburovok és Godunovok (egy őstől származó rokon nemzetségek), a Glinszkijek, a Davudovok, és a Romanov-Jurjevok. Persze később, a 17. században több tatár eredetű család tagja is felemelkedett a bojári és más magas pozíciókba (pl. a Baranovok, a Narüskinek és az Aprakszinok), de ez már egy más történet.

Ehhez a nagy monografikus témához kapcsolódott több publikációm is, itt csak a közvetlenül tatár-orosz genealógiai vonatkozású “The Tatar ruling houses in Russian genealogical sources” c. cikkemet említeném (l. bibliográfia).

II. A második téma a tatár-orosz kapcsolatok újszerű feldolgozását célozta meg. A tatár-orosz kapcsolatok kérdését, bár többször tárgyalta a szakirodalom, leginkább az orosz történelem 250 éves tatár korszakára szűkítették le. De Oroszországnak a tatár iga alóli felszabadulása után is a tatárok ott maradtak Oroszországban, hiszen ott hagyták nyomukat az orosz közigazgatáson, adózáson és még egy sor területen és ottmaradtak fizikailag is Moszkvai Oroszország déli és keleti határainál, mint az Arany Horda utódállamai. Kutatási témám erre a második korszakra esik, és a következő résztémákat kísérli meg feldolgozni. I. “Külső tatárok” avagy tatárok Oroszországon kívül; II. Félúton Moszkva és Kazán között: Moszkva bábállama a Kaszimovi Kánság; III. “Belső tatárok” avagy tatárok Oroszországon belül: 1. Kazán és Asztrahán; 2. Tatárok orosz szolgálatban. 3. Tatárok az orosz nemesség soraiban; IV. Orosz parasztok tatár áruhában: a kozák közösségek; V. Késleltetett hatás avagy az intézményi “időzített bomba”: a tatár hatás Moszkóviára. 1. A központi hatalom megszervezése: Az orosz autokrácia kialakulása, Moszkvai birodalmi ideológia, A totális hatalom elmélete és gyakorlata, Közigazgatás-adózás,-posta; 2. Diplomácia és kulturális hatások, Moszkóvia sztyeppeji diplomáciája, A moszkvai diplomáciai gyakorlat tatár formalitásai, A tatár nyelv Moszkóviában, A tatár hatás az orosz nyelvre.

E területen kiterjedt anyaggyűjtést folytattam és elsősorban a másodlagos, s főleg az orosz szakirodalom alapos feltárását céloztam meg. E munkám során kerítettem sort pár, a témával kapcsolatos cikk megírására (l. bibliográfia), melyek közül itt most azt említeném, mely a nogáj tatár-orosz kapcsolatok diplomáciai aspektusáról szól (angolul és magyarul is) és a tatár-orosz kapcsolatokat elemző “The Tatar Factor in the Formation of Muscovy’s Political Culture” címűt, mely Amerikában áll megjelenés előtt. E témakörrel foglalkozva, a jövődő monográfia egyes fejezeteit is vázlatosan előkészítettem.

Végül ehhez a témához kapcsolódik szorosan “Turks, Tatars and Russians in the 13th–16th Centuries” megjelent idegennyelvű kötetem, mely e témában írt revideált cikkeim gyűjteményét adja a jónevű angol Ashgate Kiadó Variorum Reprints sorozatában, és a Münchenben tartott “Das frühzeitliche Krimkhanat” c. nemzetközi konferencián tartott (2008.03.3.) előadásom “Hajji-Girey and Mengli-Girey vs Akhmat and his Sons: The Contacts of the Crimean Khanate and the Great Horde”, mely cikk formában ugyancsak Münchenben fog megjelenni.